

AZƏRBAYCAN SOSIAL-İQTİSADI FİKİR TARİXİNDƏ ƏHMƏD BƏY AĞAYEV FENOMENİ

Seyfəddin SƏMƏNDƏROV

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu,
Bakı, Azərbaycan*

Zənfirə QULİYEVA

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, Bakı, Azərbaycan

1. Giriş

Əhməd bəy Ağayev XIX əsrin sonu və XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan, Türk-İslam dünyasının mədəni, ictimai fikir tarixində mühüm yer tutan mütəffəkirimizdəndir. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Nazirlər Kabinetinin 7 may 2019-cu il tarixi qərarı ilə Əhməd bəy Ağayevin əsərləri Azərbaycan Respublikasında dövlət varidatı elan edilən əsərlərin siyahısına daxil edilmişdir. Müasir dövrdə Əhməd bəy Ağayev Azərbaycanın mənəvi varidatı elan edilmiş əsərlərin müəllifi kimi təqdim olunmağa başlanılmışdır. Əhməd bəy Ağayev ictimai-iqtisadi problemləri mənəvi-psixoloji motivləri ilə birlikdə dərinlən təhlil edərək Azərbaycan cəmiyyətinin, bütünlükdə türk dünyası və müsəlman şərqinin tərəqqisi yollarının araşdırılması ilə bağlı olduqca dəyərləri fikirlərin müəllifidir. Mütəfəkkirin fikirləri eyni zamanda Azərbaycan fikir tarixinə və maarifçiliyə mühüm töhfələr kimi dəyərləndirilə bilər. Belə bir gerçəklik Əhməd bəy Ağayevin ictimai-iqtisadi fikirlərinin araşdırılması zərurətini hiss etdirir.

Əhməd bəy Ağayevin həyatı və yaradıcılığının önəmli məqamları

Əhməd bəy Ağayev 1869-cu ildə Şuşada məşhur ilahiyyat aliminin ailəsində anadan olmuşdur. 1887-ci ildə Şuşa gimnaziyasını bitirdikdən sonra təhsilini davam etdirmək üçün Parisə gedir. Daha sonra 1888-ci ildə Sorbon universitetinin nəzdindəki Paris Hüquq məktəbinə daxil olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropaya təhsil almağa gedən ilk azərbaycanlılardan biri də Əhməd bəy Ağayevdir. Tarixi ədəbiyyatlarda belə qeyd olunur ki, Moskvaya, Peterburqa, Kiyevə Əhməd bəydən öncə 4-5 nəfər gənc azərbaycanlı getmiş, lakin onlar Rusiya səddini keçə bilməmişlər. Əhməd bəy özündən əvvəl Parisə gedən İsmayıl Qasparlımı örnək alaraq, Parisi seçir (Akalın, 2004).

O, Fransa elmi mühitinin nailiyyətlərindən bəhrələnməklə yanaşı, “İttihad və Tərəqqi” partiyasının gələcək ideoloqları ilə tanış olur. Parisdə türk və fransız dillərində “Məşrutıyyət” qəzetini nəşr etdirən Əhməd Rza bəy və gənc türk ideyasının daşıyıcıları onun yaxın dostu və həmfikirlərinə çevrilirlər.

1890-cı ildən başlayaraq O, Parisdə nəşr edilən “La Nouvelle Revue”, “La Revue bleue politique et litteraire”, “Journal des debates” kimi nüfuzlu nəşrlərində İran və Azərbaycan haqqında, regionda yaşayan xalqların tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və s. barəsində silsilə məqalələr çap etdirir. Əhməd bəy Ağayev həmin illərdə Tiflisdə rus dilində nəşr edilən “Kavkaz”, Bakıdakı “Kaspi” qəzeti ilə sıx əməkdaşlıq edirdi (Ağaoğlu, 2007).

Parisdə olarkən Əhməd bəy Ağayev Türk-Azərbaycan mənşəli filosof və mütəfəkkir Şeyx Cəmaləddin Əfqani ilə tanış olur. Əhməd bəy Ağayev 1892-ci ildə, 23 yaşında Londonda keçirilən beynəlxalq Şərqsünaslıq konqresində "Şiə məzhəbinin mənbələri" mövzusunda məruzə etmiş, məruzə konqresin qərarı və Kembric Universitetinin vəsaiti ilə bir neçə Qərb dillərində dərc olunmuşdur (Ağaoğlu (1869-1939) <http://tarixinstitutu.az/personalities/view/95>).

1894-cü ilin əvvəllərində atasının ölüm xəbərini alaraq, Ə.Ağaoğlu əvvəlcə İstanbula, oradanda Azərbaycana, Şuşaya qayıdır. Azərbaycanda öz düşüncə tərzini və fikirlərinə görə “Firəng Əhməd” ləqəbi ilə tanınırdı. Daha sonra 1897-ci ildə Bakıya köçür, Ə.Topçubaşovla birlikdə “Kaspi” qəzetinin faktiki redaktoru və müəllifi kimi fəaliyyət göstərir, eyni zamanda Bakı Ali Ticarət Məktəbində fransız dili fənnini tədris edirdi (Ağaoğlu, 2007).

Deyilənlərlə yanaşı, XX əsrin əvvəllərində onun Azərbaycan dövrü mətbuatının işi ilə bağlı fəaliyyətləri diqqəti cəlb edir, “Kaspi” və “Həyat” qəzetlərində məqalələri nəşr olunur. 1905-1907-ci illərdə Nijni-Novqorod və Moskvada keçirilən Rusiya müsəlmanlarının I-III qurultaylarının təşkilatçılarından biri də Əhməd bəy Ağayev olmuşdur, O, Türk-İslam toplumunun hüquq və mənafələrinin müdafiəçisi kimi diqqəti cəlb edir.

Eyni zamanda Əhməd bəy Ağayev Difai təşkilatının qurucusu hesab olunur və təşkilatın yaranmasında məqsəd azərbaycanlıların erməni təcavüzü və terrorundan qorunması idi. Rus imperiyasının təqibləri ilə üzvləşən Əhməd bəy Ağayev 1908-ci ilin sonlarında İstanbula köçməli olur. Türk Ocağı milli hərəkatının aparıcı simalarından biri kimi, hərəkat tərəfindən keçirilmiş konqresə prezident seçilir. Eyni zamanda gənc türklərin İttihad və Tərəqqi partiyasına daxil olur. Süleymaniyyədə kitabxana direktoru, "Türk yurdu" jurnalının redaktoru olmaqla yanaşı, İstanbul Universitetində Türk-monqol tarixindən və rus dilindən mühazirələr oxuyur.

Daha sonra 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin köməyinə gəlmiş Qafqaz İslam Ordusu komandanının siyasi müşaviri olur, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bərqərar olmasından sonra Azərbaycan Parlamentinə üzv seçilir.

Cümhuriyyətin Paris Sülh Konfrasında iştirak etmək üçün göndərdiyi nümayəndə heyətinin tərkibinə Ağayev də daxil edilmişdi. Cümhuriyyətin süqutundan sonra İstanbula qayıdır. İstanbula çatanda İttihad və Tərəqqi partiyasının digər rəhbərlərlə birgə ingilislər tərəfindən həbs olunaraq, Malta adasına sürgün edilir. Sürgündən sonra Ankaradakı Mətbuat İnformasiya İdarəsinə rəhbərlik edir, "Hakimiyyəti-milliyə" qəzetinin baş redaktoru olur, ikinci və üçüncü çağırış Türkiyə Böyük Millət Məclisinə deputat seçilir. Mustafa Kamal Atatürkün xarici məsələlər üzrə siyasi məsləhətçisi kimi fəaliyyət göstərmişdi. Əhməd bəy Ağayev 19 may 1939-cu il tarixində İstanbulda dünyasını dəyişib və Fəriköy məzarlığında həyat yoldaşının yanında dəfn edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Əhməd bəy Ağayev sovet dövründə qatı "panislamist", "pantürkist" adlandırılmış, əsərləri qadağan edilmiş əsərlər sırasına daxil edilmişdir. Azərbaycanın müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra respublikada bütün səviyyələrdə onun fikir və ideyalarına maraq artmağa başladı.

Yaradıcılığında ictimai-iqtisadi fikirləri

O, İslam obrazının dili ilə deyir, ... nə üçün qurd kimi mənim bədənimə düşüb məni parça-parça etmişiniz ? Hani mənim işləyən qollarım, gedən ayaqlarım, görün gözlərim, danışan dillərim? Başım Afrikanın intəhasında (sonunda, qurtaracağında) , ayağım Çinin vəsətində (ortası) . Bu böyük bədənin bir yeri, bir əzası varmı cərahətsiz, dərdsiz olsun bunu kim edib?

Sualına Axund "nə bilim" deyir. İslam və Hatifülqeyb səbəbi birləşmənin pozulmasında, partiya və qruplara bölünməsində görürdülər (Ağaoğlu 2007, s.35-36). Əhməd bəy Ağayev "Mən kiməm ?" (bədi-fəlsəfi əsər) sualına cavab axtararkən söylədiyi fikirlər də diqqəti cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən əsər ilk dəfə "Ben neyim?" adı altında hissə-hissə "Cümhuriyyət" qəzetində, daha sonra müəllifin ölümündən sonra 1939-cu ildə nəşr edildi. Məqalədə Əhməd bəy Ağayevin etik-fəlsəfi görüşləri, daxili aləmi ilə heç cürə qəbul edə bilmədiyi zahiri mühitlə barışmaz mübarizəsi öz əksini tapmışdır. Adı

çəkilən əsərdə sosial psixologiya və sosial tələbatlarla bağlı olduqca maraqlı müşahidələr diqqəti cəlb edir.

O, yazırdı: “Möhtac bir insanın ehtiyaclarını dəf etmək, onun vəziyyətinin düzəlməsinə çalışmaq ən ibtidai borcdur və bu borcu da ödəməyənlər özlərini necə insan adlandırma bilirlər?”-demişdim. Bu sözlərdən sonra çox alqışlanmışdım və məmnun-məmnun evimə gedirdim. Yolda birisi mənə yaxınlaşdı, əlimə bir kağız parçası dürtərək, dərhal da uzaqlaşdı. Kağızı oxudm, içimə lənətlər yağdırdım. Kağıza bu sözlər yazılmışdı: “Möhtərəm bəy ! Çox yaxşı söylədiniz. Bundan daha bəlağətli (düzgün) danışmaq mümkün deyildi. Allah sizdən razı olsun, lakin niyə başqalarına tövsiyə etdiklərinizi özünüz yerinə yetirmirsiniz ? Hələ bu bir yana qalsın, lap əksinə olan işlər görürsünüz. İki gün bundan əvvəl zavallı bur qadının oğlunun yerinə öz oğlunuzu məktəbin pansionatına müftə qəbul etdirdiniz”. İttiham doğrudu, necə sarsıldım anlatmaqda çətinlik çəkirəm .... Əhməd bəy burada insanın şəxsi mənafeyi ilə vicdanlı insan kimi sosial öhdəlikləri arasında bir ziddiyyətə, bu ziddiyyətdə çox zaman şəxsi maraq və mənafeyin, insan eqoizminin üstünlük qazanması məsələsinə diqqət yetirirdi. Təbiidir ki, burada mütəfəkkir, sosial davranış probleminə toxunaraq, insanı və ədalətli qərarların qəbul edilməsi, müvafiq olaraq ədalətli əməli işlərin görülməsi məsələsinə diqqəti yönəldir....

Deyilən istiqamətdə fikirlərinin şərhini davam etdirərək Əhməd bəy yazırdı ki, mən içimdə çox səmimi və qızgın milliyətpərvərəm. Türkün yüksəlməsi üçün çalışmaq, onun izzəti-nəfsini, şərəfini, haqqını, hürriyətini müdafiə üçün özümü təhlükəyə atmaq fikrini sevinclə qəbul edirəm. Hələ fəqir və ac türk gördümmü, heç dayana bilmirəm. İstəyirəm ki, varımı-yoxumu ona verim. Lakin bu məlun çölüm yoxdurmu? Mənə meydan vermir, daim qabağımı kəsir, əngəl törədir (Ağaoğlu, 2007, 52-53). Daxili aləmi ilə zahiri aləm arasında təzadlı, ziddiyyətli dialoqu davam etdirərək Əhməd bəy fikirlərini davam etdirir və yazırdı ki, “döyüləni qurtarmırsan, acı doydurmırsan, xəstəyə baxmırsan, məzlumu himayə etmirsən, xülasə, əlini ağdan-qaraya vurmırsan, sonra da milliyətpərvərlik iddiasına düşürsən, elə deyilmi? (Ağaoğlu, 2007, 53).

Əhməd bəy Ağayevin öz bədii fəlsəfi əsərlərində Şərq və Qərb cəmiyyətlərinin müqayisəsi də xüsusi maraq doğurur. O, müqayisələr apararaq yazırdı ki, Qərb cəmiyyətləri Şərq cəmiyyətlərindən qüvvətlidir, bunun səbəbini isə O, Qərb cəmiyyətlərində ictimai marağa şəxsi maraqdan daha çox üstünlük verilməsində görürdü və yazırdı ki, Qərb cəmiyyətinin Şərq cəmiyyətindən qüvvətli olduğu aydındır. İndi bunları bir də altruzim baxımından yan-yana gətirin. Qərbdə altruizm elə hallar almışdır ki, bu Şərqlin təsəvvürlərinə belə gəlməz. Şərqdə bəzən bir şəxs milyonlar içində yaşadığı halda, Afrikanın çöllərində qalıbmış kimi təkbaşına buraxılır. Xəstələri, acları, evsizləri düşünmür, vecinə almır. Hələ yoxsul və işsiz yaşlıların qayğısına, əlillərin fikrini çəkmək, kimsənin ağına belə gəlmir. Qərbdə isə belə deyil. Hər kəsin haqqında düşünülür və nəticədə unudulan bir kimsə qalmır. Qərb cəmiyyəti bütün bunları vətəndaşlarını incidən və təhqir edən mərhəmət şəklində deyil, onların qarşısında bir borc və vəzifə kimi yerinə yetirir.

O, Şərqdəki eqoizmin səbəbləri kimi aşağıdakı səbəbləri göstərir (Ağaoğlu, 2007, 54-61).

-Ailə və ailədə qadının vəziyyəti;
-məktəb və ədəbiyyatın təsiri;
-çox uzun sürən anarxist istibdadın təsiri.
-əfkari ümumiyyənin yoxluğu.

O, daha bir maraqlı məqama əfkari ümumiyyənin, yəni ictimai fikrin canlanmasını cəmiyyətdə sosial rifahın, ictimai rifahın yüksəlməsində vacib məqamlardan biri hesab edərək, ingilis cəmiyyətində ictimai fikrin canlanması səbəblərini araşdırır. Əsas səbəblərdən biri kimi, bu cəmiyyətdəki sərbəstliyi göstərərək bunun heç də yeganə səbəb olmadığını göstərir, xüsusi olaraq qeyd edirdi ki, sərbəstlikdən istifadə edərək ingilis ruhlarını və qəlblərini tərbiyə edən mühərrir, şair, mütəfəkkir və moralistlərin çox böyük rolu olmuşdur. Yalnız Şekspirin ingilis xarakterinin yetişməsi üzərində nə qədər təsiri olmuşdur! Bu, elə nümunədir ki, mənim antisosial çölümdə (zahiri aləmində, dünyamda) mübarizədə bizə yol göstərə bilər (Ağaoğlu, 2007, 77).

Əhməd bəy Ağayevin hökmranlıq duyğusu ilə bağlı fikirləri də diqqəti cəlb edir. O, yazırdı ki, eqoizmin məndə bəsləmiş olduğu bariz və qüvvətli xüsusiyyətlərdən biri də hökmranlıq duyğusudur. Mənim içim hökmranlığa məftundur. İnsan ondan duyduğu zövqü heç bir şeydən almır. İnsanları öz önündə başı aşağı, beli bükük, müti və itaətkar görərkən o, az qalır özündən getsin, sevindiyindən göyün yeddinci qatına qalxır. Bu halı onda doğuran yenə də həmin davamlı keçmişdir. İstibdadın əsrlər boyu qalmasındadır. Daim əyənlər və əyilənlər olmuşdur və bu hal ruhi bir funksiya halını almışdır. Zəiflər güclüləri gördükdə öz-özlərinə əyilir, güclülər isə zəifləri rast gəldikdə hökmlərini göstərirlər. Lakin necə də qərībədir o, özündən kiçiklərin, zəiflərin ona qarşı aldıkları zəlif vəziyyətdən nə qədər xoşlanırsa, özündən böyüklərin və qüvvətliyələrin önündə alçalarkən də o nisbətdə ələm və iztirab içindədir. Bu iki tam bir-birinə zidd olan hissələri yan-yana daşıyır və heç zəifi və gücsüzü əzmədən keçə bilməz. Bunun müqabilində heç bir güclünün önündə yıxılmadan da keçə bilməz (Ağaoğlu 2009, 70).

Əhməd bəy Ağayev insan cəmiyyətin idarədilməsinin, təşkil edilməsinin vacibliyi qənaətinə gələrək xüsusi olaraq qeyd edirdi ki, həqiqətdə bəşər həyatı hökümsüz olmamışdır və hökmranlıq müəyyən dərəcəyə qədər bu həyatın əsas şərtidir. Lakin sərhədi keçməmək və fərdlərin şəxsiyyətini, haqlarını, heysiyyət və şərəflərini tapdaya biləcək bir şəkil almamaq şərti ilə! Hər bir kütlə bu sərhədi özünə görə təyin etmişdir və bunun üçündə müəyyən inamlar, qanunlar tərtib olunmuşdur. İndi isə dönüb dolaşır, bu nizam və qanunların tətbiqi məsələsi gəlir. Bunu təmin edə bilən mühit üçün, ümumiyyətlə problem yoxdur.

Lakin mühit dediyimiz şey mücərrəd məhfumdur. Onun ismi var, cismi yoxdur. Mühitin yerinə onu təşkil edən fərdlər hərəkət edirlər. Buna görə də nizamları, qanunları tətbiq etdirmək, hökmranlığa özbaşınalığa meydan verməmək vəzifələri

də fərflərin üzərinə düşür. Fərflərin həmin vəzifələrin öhdəsindən gələ bilmələri üçün onların özlərində altruizm hissənin çox inkişaf etməsi lazımdır (Ağaoğlu, 2007, 71).

Daha sonra Əhməd bəy fərflərdə ictimia mənafeyin şəxsi mənafeədən üstün ola bilməsinin güclü iradə tələb etdiyini qeyd edərək yazırdı, yalnız anlamaq və bilmək kifayət etməz, bir də hökm verib icra etmək lazımdır. Özümü yoxladım və gördüm ki, məndəki xəstəliklərin xəstəliyi və bələlərin bəlası məhz iradə zəifliyidir. Bütün mövcudiyətimlə hiss edirəm ki, zəifliyə çarə tapdığım dəqiqədən bütün xəstəliklərimi kənara atmağa və çölümdən bir kölə kimi istifadə etməyə qadir olacağam (Ağaoğlu, 2007, 74).

Ə.Ağayev hesab edirdi ki, burada söhbət başqasını sevmək, başqasını düşünməkdən gedir. Lakin sərəsəri bir istibdadın əsrlərcə davam etdiyi yerlərdə belə fəzilətlərin meydana çıxma imkanı mahiyyət etibarını ilə əslində yoxdur. Bu da ondan irəli gəlir ki, bu kimi mühitlər get-gedə uçuşuruma doğru yuvarlanmaqdadır.

Yaşamaq üçün hökmranlığa və özbaşına hakimiyyətə son qoymağa qərar verənlər bir-birlərini qorumaq, bir -birlərinin haqq və şərəflərinin zamini olmaq fəzilətini mütləq və mütləq gözləməlidirlər. Yoxsa keçmiş vaxtlardan bəri inkişaf edib gələn hökmranlıq ənənəsi hər şeyi dağıntıya gətirib çıxarar, hər səy və hümməti heçə endirə bilər (Ağaoğlu, 2007, 72).

“Könülsüz olmaz” bəddi-fəlsəfi əsərində diqqəti cəlb edən əsas məqam türklərin zülm və istibdaddan qurtuluşunun yeganə yolu kimi, könüllü olaraq birləşərək bir-birinə yardım göstərilməsi xüsusü olaraq qeyd olunur. Lakin mütəffəkinin yaşadığı dövrdə nəinki müxtəlif sosial qruplar arasında, hətta sosial qrupların öz daxilində belə parçalanmaların, ziddiyyətlərin mövcudluğuna diqqət yönəldilir. Deyilənləri əsərdə səslənən aşağıdakı sözlər təsdiq edir. Bir gün bu qocadan soruşdum:

-Əmican, nə üçün kəndlilər əlbir olub iş görmürlər? Məsələn, müştərək bir anbar düzəldib, bolluq vaxtı bu anbara ərzaq toplamırlar? Sonra qıtlıq vaxtı işlətmirlər? Keçmiş zamanlarda, məsələn, “hov”, iməclik” vardı. Gözəl adətədi. Həmi bir-birinin yardımına qoşardı. Nə üçün indi belə etmirlər? Mən özüm bunlara bir çox şeylər təklif elədim. Faydalı olacağı aydı. Nə üçün əməl etmədilər? Nə üçün inanmadılar?

Kəndli üzümə baxaraq, əlini ürəyinin üstünə qoydu:”Çünki adamlarda könül qalmayıb. Könülsüz iş olmaz, əfəndim!”(Ağaoğlu, 2007, 96-97).

Əhməd bəy Ağayev “İran və inqilabı” əsərinin ümumi qeydlər adlı hissəsində yeni dövrü xarakterizə edərək, türk-müsəlman dünyası ilə qərb dünyası arasında mövcud vəziyyəti və cəmiyyətdəki inkişaf təmayüllərini müqayisəli şəkildə təhlil edir. Deyilənləri Əhməd bəyin əsərdə yazdığı və ifadə etdiyi fikirlərlə diqqətə çatdırılması məqsədəuyğun olardı. O, yazırdı ki, araşdırdığımız dövr dünya tarixinin ən canlı və diqqətəlayiq bir zamanıdır. Amerika kəşf olunmuş, insanlar önündə quruda və dənizdə o zamana qədər məlum olmayan geniş bir irəliləmə və geniş meydanları açılmışdır.

Həmin bu dövrdə Qərbdə Renessans baharı bütün çiçəklərini və meyvələrini vermişdir. İnsanlarda qərribə bir yaşamaq eşqi və zövqü doğmuşdur. Hər kəs irəliyə doğru yürüyür, gedir, çalışır, vuruşur. Fikir və zövq əski soyuq buz qabıqlarını yırtmış, parçalamış və qaynayan bir sıcaqlıqla (istiliklə) hər tərəfə doğru fişqırır.....Qərbdə başqa zehniyyətlə silahlanmış, bambaşqa bir tərzə daşıyan yeni bir insan zübur etmiş və yeni bir yol və iz üzərində yürüməyə başlamışdır. Millətlərin etnoqrafik həddləri ayrılmış, etnik mənlikləri də üzə çıxmağa başlamışdır. Onların ədəbiyyatları canlanır, lisanları (milli dilləri) qurulur və mədəni varlıqlarının xətlərini cızmaqdadırlar. Eyni zamanda yeni üsullardan yeni can almış olan bu millətlər dünya meydanında müsabiqəyə girişilər. Bunlar yeni ixtiraların və yeni kəşflərin onlara verdikləri vasitələri işlədərək, quru və dəniz yolları ilə uzaq ölkələrə məmləkətlərə gedib çıxmağa başlayırlar və bu məmləkətləri əldə etmək üçün bir-biriləri ilə rəqabətə girişirlər. ... Şərqlə Qərb arasında müvazinətsizlik o gündən başlayır...Şərqlin Qərbə nisbətən bu zəifliyini bu qəflət təyin edir.

XVI əsrə qədər üstünlük Şərqdə olduğu halda, bu əsrin axırlarında tərəzinin o biri gözü mütəmadiyyənlə ağır gəlməyə başlayır. ...Araşdırdığımız dövrdə Şərqlin ən mühüm parçası türklərin əlindədir.. Fəqət nə çarə ki, türk elləri yıpranmış, əskimiş olan tərzlərini saxlamaqla bərabər durmaqsızın bir-biriləri ilə savaşırlar, bir-birini zəif salırlar. O, qədər qafil idilər ki, lap burunlarının ucuna qədər soxulan və fürsət gözləyən, ilk fürsətdə son zərbəni endirməyə hazırlanan düşmənləri belə görməz olmuşdular (Ağaoğlu, 2007, 122-123).

Daha sonra fikrini davam etdirərək, Əhməd bəy Ağayev yazırdı ki, Şərqlin bütün tarixi isbat edir ki, türk sülalələrində milli şüur olsaydı, bütün bu cərəyanlar türkcə olacaqdı və bu surətlə Türki irqi milliləşərək, bütün Şərqdə hakim olacaqdı (Ağaoğlu, 2007, 124-125).

Daha sonra O, İranda təşəkkül tapmış dövlətlərin əsas xüsusiyyətləri kimi aşağıdakıları xüsusi olaraq qeyd etmişdir:

- Dövlətin milliləşdirilməsi;*
- Dövlətin qəbilə konfederasiyası şəklində qalması;*
- Dövlətin məhkum ünsürlərin mənəvi və pozucu müdaxilələrinə məruz qalması.*

Əhməd bəy Ağayevin “İran inqilabı” əsərində də diqqəti cəlb edən fikirlər səslənmişdir. Bu fikirlər içərisində inqilabın səbəbləri ilə bağlı fikirlər xüsusi ilə diqqəti cəlb edir. O, inqilabın baş verməsi səbəblərini iki qrupa bölür: maddi və mənəvi. İnqilabın maddi səbəbləri içərisində aşağıdakı səbəblər xüsusi olaraq qeyd olunur:

- İdari uyğunsuzluq;*
- Sui-istifadə;*
- Cəbr və zülm;*
- Yoxsulluq və ehtiyac; acnəbi hökmranlığı.*

Mənəvi səbəblər qismində isə aşağıdakı səbəblər qeyd olunur:

-İrənlilərin xaricə münasibətlərinin artması və bu sahədə onların hər dərəcədə avropalaşmaları;

-Fikri təsirlər;

-Rusiyada və xüsusi ilə də İran yaxınlığındakı Qafqaz və Azərbaycandakı oyanma hərəkatları (Ağaoğlu, 2007, 127).

Əhməd bəy Ağayevin “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsəri də məzmun, orada səslənən fikirlərin ideya məzmununu etibarlı ilə də diqqəti cəlb edir. Əhməd bəy Ağayev öz əsərində Monteskye "Qanunların ruhu" adlı əsərində hakimiyyət formalarından bəhs edərək onları xarakterizə edir, fikirlərini ümumiləşdirərək əsərin yazılması səbəbini izah edir.

Əhməd bəy Ağayev yazırdı: "İstibdad - yəni şəxsi hakimiyyət - məşrutiyət, - şərəfə, respublika da ləyaqətə dayanır". Bu bölgü hələ də mənə və əhəmiyyətini itirməyib. Şəxsi hakimiyyət zamanı xalq - tək şəxsin şıltaq həvəsinə tabe olduğundan, milyonlarca insanın bu şıltaqlıq və həvəyə itaət etməsi üçün yeganə çarə xalqı qorxutmaq və xof içində saxlamaqdır. Bax, buna görə də, istibdad, tərbiyə və təlimdən başlayaraq, idarə üsullarınadək, hər şeydə qorxu aşılamağa söykənir. Konstitusiyalı monarxiya zamanı hakimiyyət hökmdarla imtiyazlı bir sinfin əlindədir. Bu ortaq hakimiyyətin yaşaya bilməsi üçün bəllidir ki, hər iki tərəf bir-birinə sədaqət göstərməli və bağlı olmalıdır. Yəni şərəf şərt sayılır. Respublikaya gəlinə, orada hakimiyyət bütövlüklə xalqın əlindədir və xalqa aiddir: əhalidən hər kəsin idarəçiliyə qatılmaq haqqı vardır. Aydın ki, milyonlarca insanın qatıldığı idarəçiliyin öz varlığını sürdürməsi və bəyənilməsi üçün bu insanlar yüksək vəzifə və məsuliyyət duyğularına, üstün əxlaqi dəyərlərə yiyələnmişdirlər; yəni respublika zamanı vətəndaşların ləyaqətli olmaları şərtidir.

Bu ləyaqət nədən ibarətdir? Özünü necə göstərir? Oxucuların diqqətinə yetirdiyim bu əsəri, bax, həmin suallara cavab verməkdən ötrü yazmışam (Ağaoğlu, 2001).

Əsərdə Avropa utopistləri Tomas və Tomazo Kampanellanın utopist romanlarının təsiri hiss olunur. Bu əsəri Ə. Ağayev 1930-cu ildə Ankarada tamamlamışdır. Kitab həmin ildə də nəşr olunmuşdur. Əsərdə sərbəst insanlar ölkəsinin qanunun maddələri xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir:

1. Azadlıq doğruluğa və cəsarətə arxalanır.

2. Sərbəst insanlar ölkəsində yalan qəti qadağandır. Bu illətə tutulanlar ölkədən xaric edilirlər.

3. İkiüzlülük və yaltaqlıq ən ağır cinayətdir. Bu cinayəti işləyən camaat tərəfindən daşa tutulur.

4. Xəbərçilik edənlər sərbəst insanlar ölkəsinin vətəndaşı ola bilməzlər.

5. Qorxaqlıqla sərbəst ölkə vətəndaşlığı bir yerə sığa bilməz.

6. Başqasına sözlə və işlə təcavüz edən şəxs ölkədən qovulur.

7. *Hiylə və fəsad vətəndaşlıq sifətini itirmək sayılıb cəzalandırılır.*
8. *Haqqı müdafiə etmək vəzifədir. Vəzifəsini ifa etməyən kəs ölkədən çıxarılır.*
9. *İşləmək vəzifədir. İşləmədən yaşamaq istəyən kəs ölkə üçün muzdsuz işləməyə məcbur edilir.*
10. *Həmrəylik vəzifədir. Bu vəzifəni icra etməyənlər ölkə vətəndaşlığını qeyb edirlər.*
11. *Ölkənin işlərini görməyə yalnız təcrübə və ixtisas sahiblərinin ixtiyarı vardır.*
12. *Hər vətəndaş ölkə məmurlarına nəzarət etməyə borcludur.*
13. *Hər məmur və hər cammat adamı gördüyü işlər və əlindəki sərvət haqqında hər an hesab verməyə borcludur. Bu hesabdən boyun qaçıranlar ağır cəzaya məhkum olur və onlar vətəndaşlıq adından məhrum edirlər.*
14. *Yuxarıdakı müddəaları əzbərləmək və onlara əməl etmək hər bir vətəndaşın borcudur (Ağaoğlu, 2007, 190).*

Bu müddələrdə Əhməd bəy Ağayev yanaşmasında utopik bir üslubla ideal cəmiyyət, azad cəmiyyətin əsas xüsusiyyətləri qeyd olunur. Əsas ağırlıq yenə də psixoloji və davranış amilləri üzərinə düşür. Sərbəst cəmiyyətdə yalan, yaltaqlıq, hiylə, fəsad, digər insanların sözlə belə rahatsız edilməsi və s. cinayət hesab edilir. Cəzalar isə azad insanlar ölkəsində qovulmaq, tüfeylilik icbari əmək fəaliyyətinə cəlb olunma və s. kimi cəzalarla təsbit olunur. Bütün bunlar Ə. Ağayevi bu məqalədəki fikirlərini utopizmlə sosial davranış, sosial psixologiya yanaşmalarının sintezi əsasında mühakimələr irəli sürən mütəfəkkir kimi təqdim etməyə imkan verir.

Nəticə

Əhməd bəy Ağayev XIX əsrin sonu və XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan, türk-islam dünyasının mədəni, ictimai fikir tarixində mühüm yer tutan mütəfəkkirlərimizdəndir. Ə. Ağayevin ictimai-iqtisadi fikirlərinin utopizmlə sosial davranış, sosial psixoloji yanaşmalarının sintezi əsasında formalaşan fikirlər kimi təqdim etmək olar. Maarifçi mütəfəkkir Şərqi və Qərbi dünyasını müqayisə edərək, müsəlman Şərqi, Türk dünyasının və Azərbaycan cəmiyyətinin öz inkişafındakı ləngimələrinin səbəbləri üzərində düşünmüşdür, problemin həlli yollarını ictimai mənafeyini şəxsi mənafeyindən üstün sayılması, ictimai fikrin formalaşaraq, ictimai rifahın bütün cəmiyyət üzvləri tərəfindən üstün hesab edilməsində görürdü. Əhməd bəy cəmiyyətdə insanlar arasındakı sosial-iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində psixoloji amillərə mühüm yer verirdi.

Ədəbiyyat:

- Əhməd bəy Ağaoğlu, Seçilmiş əsərləri, “Şərq-Qərb”, Bakı (2007), 392 s. // http://www.anl.az/el/a/aeb_se.pdf
- Əhməd bəy Ağaoğlu (1869-1939), <http://tarixinstitutu.az/personalities/view/95>
- Əhməd Ağaoğlu, Sərbəst insanlar ölkəsində, ilk nəşr: (1930) İstanbul. , Bakı, TUTU nəşriyyatı, 2001-ci il, (71 s.)s .10// [https:// /history.az/browse.php?sec_id=8&sort=0&pn=22](https://history.az/browse.php?sec_id=8&sort=0&pn=22)
- Gülsərən Akalın. Türk düşüncə və siyasi həyatında Əhməd Ağaoğlu. Bakı, AzAtaM, (2004), 164 səh. S.16// [https:// history.az/browse.php?sec_id=8&sort=0&pn=23](https://history.az/browse.php?sec_id=8&sort=0&pn=23)

SUMMARY

The phenomenon of Ahmad bey Agayev in the history of Azerbaijan socio-economic thoughts

Seyfaddin SAMANDAROV
**Institute of Economics of the Azerbaijan National Academy
of Sciences, Baku, Azerbaijan**

Zenfira GULIYEVA
**Azerbaijan State Oil and Industry University, Baku,
Azerbaijan**

Ahmed Bek Agayev is one of our outstanding thinkers, who played an important role not only in the history of the development of cultural and social economic thought of Azerbaijan, but also throughout the Turkic-Islamic world in the late 19th and first half of the 20th century.

It is possible to present socio-economic ideas of A.Agayev as ideas formed by the synthesis of social behavior and social psychological approaches to utopism. Comparing the Eastern and Western worlds, the enlightener pondered on the causes of the Muslim East, the Turkic world and the Azerbaijan society's delays in their development. He considered ways to solve the problem and believed that, in society, such a public opinion should be formed that, where the priority is not private gain and the interests of the whole society.

Keywords: Social psychology, social behavior, social thought,
economic thought, economic ideas

РЕЗЮМЕ

Феномен Ахмед бек Агаева в истории социально-экономической мысли Азербайджана

Сейфаддин САМАНДАРОВ

**Национальная академия наук Азербайджана, Баку,
Азербайджан**

Зенфира ГУЛИЕВА

**Азербайджанский государственный университет
нефти и промышленности, Баку, Азербайджан**

Ахмед бек Агаев является одним из наших выдающих мыслителей, сыгравший важную роль не только в истории развития культурной и социальной экономической мысли Азербайджана но и всего тюрко-исламского мира в конце 19-го и первой половине 20-го века. Социально-экономические идеи А.Агаева можно представить как синтетические идеи, сформированные на основе синтеза утопических воззрений с идеями социально-психологического подхода. Сравнивая восточный и западный миры, просветитель размышлял о причинах отсталости в своем развитии мусульманского Востока, Тюркского мира и Азербайджанского общества. Он рассматривал пути решение проблемы и считал что, в обществе должно быть сформировано такое общественное мнение что, где приоритетом является не частная выгода и интересы всего общества.

***Ключевые слова:** Социальная психология, социальная поведения, общественный мысль, экономический мысль, экономические идеи*